

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες (121 βίντεο) ORAL PRESENTATIONS (121 videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33179 & [doi:heal.uoi.12934](https://doi.org/10.12934/heal.uoi.12934). EN Summary follows

Η διαχρονική έννοια του θανάτου παιδιού και εφήβου μέσα από τα ταφικά έθιμα και τις δοξασίες ¹

Μαρία Μάνδουλα-Κουσουνή ²

Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κέρκυρας.

Περίληψη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η έννοια του θανάτου, από τη δημιουργία του ανθρώπου, έχει λάβει φιλοσοφικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές διαστάσεις. Τα ταφικά έθιμα και οι δοξασίες για το θάνατο διέφεραν στις διάφορες κοινωνίες και πολιτισμούς και η μελέτη αυτών οδηγεί στην εξαγωγή διαφορετικών συμπερασμάτων σχετικά με την έννοια του θανάτου διαχρονικά. Σκοπός της εργασίας είναι να αντιληφθούμε την έννοια του θανάτου διαχρονικά μέσα από τα ταφικά έθιμα και τις δοξασίες που αφορούν τα παιδιά και τους εφήβους, αφού αυτά αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα, εφόσον ο θάνατος αυτών των ηλικιών είναι μη αναμενόμενος φυσιολογικά.

ΥΛΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ: Έγινε ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σε βιβλία ιστορικά, αρχαιολογικά, μέσα από το διαδίκτυο και άρθρα από το PubMed.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ: Οι ιδιαιτερότητες των ταφικών εθίμων κάθε περιοχής, οι διαφορετικές εκάστοτε δοξασίες σχετικά με το φόβο του θανάτου, αποτελούν τα πιο σημαντικά και σταθερά στοιχεία για τη γνώση της ιστορίας των λαών και γενικότερα την οργάνωση της κοινωνίας. Για πολλούς αποτελούν σταθερά εθνογραφικά χαρακτηριστικά, το σύνολο όμως όλων αυτών εμπεριέχει την έννοια του θανάτου ως φιλοσοφία και ως πολιτισμικό στοιχείο μέσα στο χρόνο. Τα ανωτέρω στοιχεία διαφέρουν

¹ 28-4-2017 16:00-17:30 Συνεδρία: Π5 Γονέων πρότερον. Ομιλία 2η: [YouTube=lvCgBr465U8](https://www.youtube.com/watch?v=lvCgBr465U8) 7:43. Άρθρο: υποβολή 9-6-2022· αποδοχή 9-6-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι.

Αν οι σύνδεσμοι στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να αναφέρετε αυτό το άρθρο: Μάνδουλα-Κουσουνή Μ. «Η διαχρονική έννοια του θανάτου παιδιού και εφήβου μέσα από τα ταφικά έθιμα και τις δοξασίες». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π52: σς 12. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33179> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12934>.

² Παιδίατρος-Ιστορικός. Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, υποψήφια διδάκτωρ τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, μετακπαίδευση στο Institute of child health London, δίπλωμα στην εφηβική ιατρική και στη στατιστική εφαρμοσμένη στις κοινωνικές επιστήμες με τη χρήση του SPSS (πρόγραμμα e-learning E.K.Π.Α). Πρόεδρος Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Κέρκυρας, Πρόεδρος του Παραρτήματος Κέρκυρας της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, National Delegate της Παγκόσμιας Εταιρείας Ιστορίας Ιατρικής (ISHM). Διδασκαλία στους μεταπτυχιακούς φοιτητές Ιστορικής Δημογραφίας Ιονίου Πανεπιστημίου, μέλος της Ελληνικής Παιδιατρικής Εταιρείας, του Κολλεγίου Παιδιάτρων, της Εταιρείας Γιατρών-Λογοτεχνών Αθήνας, των Φίλων Ιστορίας της Ιατρικής, της ISHM, της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας της Ιατρικής, ιδρυτικό μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας της Παιδιατρικής, κ.ά. mariamandyala@hotmail.com.

πολλές φορές στην περίπτωση των παιδιών και των εφήβων. Αναφορές γίνονται στους αρχαίους πολιτισμούς μέχρι τις μέρες μας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Τα ταφικά έθιμα αποτελούν μία τελετουργική διαδικασία που αποτελείται από αλληλουχία δράσεων διαφορετική, ανάλογα με τις ηλικίες, τον τόπο και τον χρόνο, τις διαφορετικές θρησκείες. Τα διαφορετικά ταφικά έθιμα που αφορούν παιδιά και εφήβους και οι σχετικές δοξασίες μας πληροφορούν ότι η έννοια του θανάτου διαφοροποιείται σ' αυτές τις ηλικιακές ομάδες σε σχέση με τους ενήλικες στους διαφορετικούς πληθυσμούς μέσα στο χρόνο. Η έννοια του θανάτου, ασυμβίβαστη με τα νιάτα, φορτίζει με διαφορετικό συναισθηματικό φορτίο τις κοινωνίες, δημιουργεί δικές της φιλοσοφικές και υπαρξιακές αναζητήσεις, διαφορετικούς συμβολισμούς, που ενσωματώνονται στις κοινωνίες από τα βάθη των αιώνων και συνεχίζουν την πορεία τους μέσα στο χρόνο.

Λέξεις κλειδιά: *διαχρονική έννοια του θανάτου, ταφικά έθιμα, θάνατος παιδιού, θάνατος εφήβου, θάνατος στην αρχαία Ελλάδα, κτερίσματα, ευθανασία, δυσθανασία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.*

The diachronic meaning of child and adolescent death through burial customs and beliefs³

Maria Mandyla-Kousouni⁴

Medical and Surgical Society of Corfu

Abstract

INTRODUCTION: The concept of death, from the creation of man, has taken philosophical, cultural and religious dimensions. Burial customs and beliefs about death differed in different societies and cultures and their study leads to the conclusion of different conclusions about the concept of death over time. The purpose of this work is to understand the meaning of death over time through burial customs and beliefs concerning children and adolescents, since they are a special group, as the death of these ages is unexpectedly normal.

MATERIAL AND METHOD: Bibliography was reviewed in historical, archaeological, online and PubMed articles.

---

³ 28 Apr 2017 16:00-17:30 Session: *P5 Prior to one's parents*. **Speech 2:** [YouTube=lvCgBr465U8](https://www.youtube.com/watch?v=lvCgBr465U8) 7:43. **Paper:** submitted 9 Jun 2022; accepted 9 Jun 2022; no peer reviewed.

If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10

Cite this article: Mandyla-Kousouni M. «The diachronic meaning of child and adolescent death through burial customs and beliefs». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P52: ps 12. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33179> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12934>.

⁴ Paediatrician. Historian. PhD, Medical School, University of Athens. PhD candidate in the history department of the Ionian University. Postgraduate training at the Institute of Child Health, London. Diploma in adolescent medicine and statistics applied to the social sciences using SPSS (e-learning program, National and Kapodistrian University of Athens). President of Medical and Surgical Society of Corfu (IXEK). President of the Corfu Branch of the Hellenic Society of Social Pediatrics and Health Promotion. National Delegate for Greece of the International Society of Medical History (ISHM). Visiting Professor in the Department of Historical Demography, Ionian University. Founding member of the Greek Society for the history of Pediatrics, member of the board of directors of the Greek Society of literary doctors, and member of many scientific and historical societies. mariamandyla@hotmail.com.

RESULTS: The peculiarities of the funerary customs of each region, the different beliefs about the fear of death, are the most important and stable elements for the knowledge of the history of humanity and, more generally, the organization of society. For many, they are ethnographic characteristics, but all of them incorporate the concept of death as a philosophy and as a cultural element in time. The above elements differ many times in the case of children and adolescents. References are made to ancient civilizations to this day.

CONCLUSION: Grave customs are a ritual process that consists of a sequence of different actions, depending on age, place and time, different religions. Different funerals about children and adolescents and related beliefs tell us that the concept of death varies in these age groups relative to adults in different populations over time. The concept of death, incompatible with youth, charges societies with different emotional burdens, creates its own philosophical and existential quests, different symbolisms that are incorporated into societies from the depths of the ages and continue their course over time.

Keywords: *diachronic meaning of death, death of a child, death of an adolescence, burial customs, ancient Greece, funeral gifts, euthanasia, dysthanassia, when should we die, WnSWD, why should we die, WySWD.*

Η έννοια του θανάτου διαχρονικά.

Στην αρχαία μυθολογία θεοί των νεκρών, αλλά και της ζωοδότρας γης ήταν ο Πλούτωνας και η Περσεφόνη²³. Η έννοια του θανάτου προκαλούσε φόβο και δέος. Έτσι ευφημιστικά ονόματα για το θεό του Κάτω Κόσμου ήταν πολύ συνηθισμένα. Ο Πλάτων γράφει ότι επειδή οι περισσότεροι δεν ήθελαν το όνομα Άδης, τον ονόμαζαν Πλούτωνα, με την έννοια ότι κάτω από τη γη προέρχεται ο πλούτος: *Το δε Πλούτωνος, τούτο μεν κατά την του πλούτου δόσιν, ότι εκ της γης κάτωθεν ανίεται ο πλούτος, επωνομάσθη δε Αΐδης*²³, *οι πολλοί μεν μοι δοκούσιν υπολαμβάνειν το αειδές προσειρήσθαι το ονόματι τούτω και φοβούμενοι το όνομα Πλούτωνα*. Επίσης την Περσεφόνη, θεά που προστάτευε τη βλάστηση των δημητριακών καρπών, με το ανεβοκατέβασμα στον Άδη και τον Πάνω Κόσμο, την παρουσίαζαν να μοιράζει τη φροντίδα της τόσο στον κόσμο των νεκρών, όσο και στη βλάστηση των καρπών της γης, και με αυτό τον τρόπο ήθελαν να διδάξουν πως μερικές θεότητες του Κάτω Κόσμου ήταν φυσικό και εύκολο να γίνουν συγχρόνως και θεότητες της ευφορίας.³⁴ Ο θεός Ερμής ήταν ο ψυχοπομπός και νεκροπομπός, που οδηγούσε τους νεκρούς στον Αχέρωντα και από κει ο Χάρων θα τους μετέφερε στη χώρα των νεκρών³⁶.

Από τη «Θεογονία» του Ησιόδου, γνωρίζουμε ότι ο Ύπνος και ο Θάνατος είναι αδέρφια, *δεινοί θεοί*, γιοι της Νύκτας, ότι έχουν την κατοικία τους στα Τάρταρα, ότι ήλιος δεν τους βλέπει ποτέ. Ο αδελφός του Ύπνου, ο Θάνατος, που οι άνθρωποι τον ωνόμαζαν *αιώνιο ύπνο, άνακτα των νεκρών, δαίμονα κοινόν, λυπηρόν, πικρόν και βαρύν, πανδαμάτορα*, αλλά και *ιατρόν νόσων*, και λυτρωτή από όλα τα κακά, είναι μια μορφή που συγγεγόταν με τον Άδη, με τον Χάρωνα και με τον Ερμή τον Ψυχοπομπό. Στις πιο πολλές παραστάσεις τα δύο αδέρφια είναι ζωγραφισμένα μαζί και μεταφέρουν συντροφικά τον νεκρό στον Άδη. Ο φόβος του θανάτου, η επιθυμία να τον ‘ξεγελάσουν’ και να τον αποφύγουν, καθώς και η αγωνία της επιθανάτιας αγωνίας, ριζωμένα στη συνείδηση του λαού, έδωσαν αφορμή να πλαστούν ορισμένοι μύθοι με θέμα την πραγματική πάλη κάποιου μεγάλου ήρωα με το θάνατο. Αυτοί οι μύθοι αρχίζουν με τον Ηρακλή, που παλεύει με το Θάνατο ή τον Άδη, και φτάνουν μέχρι τον Διγενή Ακρίτα, που παλεύει με τον Χάρωντα στα «Μαρμαρένια αλώνια»³⁷.

Τους φιλοσόφους απασχόλησε ιδιαίτερα η έννοια του θανάτου. Ο Σωκράτης στην απολογία του θεωρεί το θάνατο μέγιστο αγαθό: *Οΐδε μεν γαρ ουδείς τον θάνατον ουδ’ ει τυγχάνει τω ανθρώπω πάντων μέγιστον όν των αγαθών, δεδίασι δ’ ως ευ ειδότες ότι μέγιστον των κακών εστί*.⁷ Ο Πλάτωνας στον Τίμαιο αναφέρει ότι ο θάνατος που προέρχεται από αρρώστια και τραυματισμό είναι ‘αλγινός και βίαιος,’ σε αντίθεση με το φυσικό θάνατο κατά τα γηρατειά, που είναι ‘απονώτατος’: *Παν γαρ το μεν παρά φύσιν αλγινόν, το δ’ ή πέφυκεν γιγνόμενον ηδύ. Και θάνατος δη κατά ταυτά ο μεν κατά νόσους και υπό τραυμάτων γιγνόμενος αλγινός και βίαιος, ο δε μετά γήρωσ ιών επί τέλος κατά φύσιν απονώτατος*,¹¹ ενώ στον Μένονα δηλώνει την αθανασία της ψυχής: *Φασί γαρ την ψυχήν του ανθρώπου είναι αθάνατον, και ποτέ μεν τελευτάν*.⁹ Στον Φαίδωνα αναφέρει: *Ουκούν ικανόν σοι τεκμήριον τούτο ανδρός, ον αν ίδης αγανακτούντα μέλλοντα αποθανείσθαι, ότι ουκ αρ’ ην φιλόσοφος αλλά φιλοσώματος*.¹⁰

Κατά τη θρησκευτική διάσταση και σύμφωνα με τη διδασκαλία της Αγίας Γραφής και των Πατέρων της Εκκλησίας, ο θάνατος δεν προέρχεται από την αγαθή θεία βούληση: *Ο Θεός θάνατον ουκ εποίησεν ουδέ τέρπεται επ’ απωλεία ζώντων*.²⁵ Σύμφωνα με τον καθηγητή Μαντζαρίδη,³⁰ ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο δεκτικό της θνητότητας και της αθανασίας. Τον τοποθέτησε μεταξύ της θνητής και της αθάνατης φύσης, *δεκτικόν αμφοτέρων*, η δε ψυχή του ανθρώπου δεν έχει φυσική, αλλά κατά χάριν και *μετοχήν αθανασίαν*. Δεν είναι δηλαδή από μόνη της αθάνατη, αλλά κτίστηκε να γίνει αθάνατη. Μόνο ο Θεός είναι από τη φύση του αθάνατος, ως αυτοζωή και πηγή της ζωής. Η Εκκλησία δεν αρνείται την τραγικότητα του θανάτου, αλλά την υπερβαίνει με την αγάπη και την ελπίδα της Αναστάσεως.²⁵

Η καινούργια προσέγγιση στο μεγαλύτερο φόβο του ανθρώπου, στο θάνατο, λέγεται Βιοκεντρισμός και προέρχεται τόσο από το χώρο της κβαντοφυσικής και της θεωρίας των παράλληλων συμπάντων, όσο και από τον ίδιο τον Αϊνστάιν. Σύμφωνα με τον Αϊνστάιν,²¹ ο θάνατος δεν είναι το τέλος σε ένα σύμπαν χωρίς χώρο και χρόνο, όπως στην ουσία έχει αποδειχτεί ότι είναι το σύμπαν. Η έννοια του θανάτου, του τέλους, δεν υπάρχει λένε οι ειδικοί. Υπάρχει η εμπειρία του θανάτου, όπως τον βιώνουμε με τον

συγκεκριμένης λειτουργίας εγκέφαλό μας, αλλά κατά πόσο αυτή η εμπειρία ανταποκρίνεται σε μια αντικειμενική πραγματικότητα για την οποία δεν έχουμε εργαλεία κατανόησης;

Ταφικά έθιμα και δοξασίες για το θάνατο του παιδιού και του εφήβου κατά την προϊστορική περίοδο

Τα ταφικά έθιμα αντανakλούν μια σημαντική πλευρά της ανθρώπινης συμπεριφοράς στις διάφορες χρονικές περιόδους, εφόσον ο θάνατος ήταν ανέκαθεν κρίσιμη κατάσταση ως προς το ανθρώπινο δυναμικό της ομάδας, ιδιαίτερα μάλιστα στην Προϊστορία. Οι μικρές αυτές κοινωνικές ομάδες βασίζονταν στην προσωπική εργασία και ο θάνατος οποιουδήποτε μέλους αναστάτωνε το ρυθμό των καθημερινών δραστηριοτήτων τους. Επειδή τα πραγματικά αίτια του θανάτου ήταν άγνωστα στους προϊστορικούς ανθρώπους, αντιδρούσαν με τρόπους που, αν και διαφορετικοί από περιοχή σε περιοχή, είχαν ορισμένα κοινά σημεία. Τα ταφικά έθιμα ήταν (και συνεχίζουν να είναι) το αποτέλεσμα αυτής της αντίδρασης στο θάνατο. Η εξέλιξη του ανθρώπινου νου ίσως να οδήγησε σε πίστη σε κάποιο είδος μετάβασης σε άλλη κατάσταση μέσω του θανάτου.³²

Νεολιθική περίοδος: Η Πρώιμη Νεολιθική περίοδος σηματοδοτεί την εισαγωγή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, αλλά και την ίδρυση μόνιμων οικισμών στον ελλαδικό χώρο (6500-5700 π.Χ.). Σε μερικά μέρη οι ταφές ήταν, όπως στη Μεσολιθική περίοδο, με ενταφιασμούς ενηλίκων, παιδιών και βρεφών εντός σπηλαίου. Η χρήση σπηλαίων ως χώρων ενταφιασμού έχει αφετηρία την Παλαιολιθική περίοδο, τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και πέρα από αυτόν¹. Ανάμεσα στις ταφές, στην είσοδο των σπηλαίων, βρέθηκαν και βρέφη¹⁶. Λίθινες πλάκες ή πέτρες καλύπτουν τις ταφές των βρεφών, ενώ βρέθηκε και παιδί με το κεφάλι του ακουμπισμένο σε ένα προσκέφαλο φτιαγμένο από πέτρες. Φαίνεται ότι θεωρούσαν το θάνατο ως ένα παροδικό ύπνο και ότι ο νεκρός θα χρειαζόταν τροφή μόλις ξυπνούσε. Γι' αυτό και τα νεκρά σώματα δεν θάβονταν εντελώς, αλλά τοποθετούνταν σε ρηχούς λάκκους γύρω από την εστία, σκεπάζονταν με μερικούς λίθους, ενώ ένας μεγαλύτερος χρησίμευε ως προσκέφαλο.³²

Επίσης, κατά την Πρώιμη Νεολιθική περίοδο, σε περιπτώσεις ταφών εντός των οικισμών, φαίνεται ότι οι πρακτικές αυτές ήταν εξαιρέσεις και όχι καθεστώς, καθώς αφορούσαν «άτομα τα οποία δεν αντιπροσωπεύουν τυπικά δείγματα ταφών... κυρίως γιατί δεν έχουν συμπληρώσει την απαιτούμενη ηλικία ή δεν έχουν την κατάλληλη θέση στο κοινωνικό σύνολο»⁶.

Κατά τη Μεσολιθική περίοδο εκτός από τις ταφές στα σπήλαια εμφανίζονται και τα νεκροταφεία σε ανοικτές θέσεις.

Κατά τη Νεολιθική περίοδο, κυρίως τα νήπια, οι ανήλικες και οι γυναίκες θάβονταν μέσα σε τάφους απλούς μέσα στα σπίτια, ή πιο σπάνια στο εσωτερικό αυτών, στο έδαφος. (π.χ., σπήλαιο Φράγγχι, Κνωσός, Σέσκλο Θεσσαλίας, κ.λ.π.). Ήταν η πιο συνηθισμένη πρακτική ταφής για τις ηλικίες αυτές εκείνη την περίοδο. Αυτό δηλώνει σεβασμό στην ανθρώπινη ζωή και τη μεταθανάτια τύχη της, κάτι που τεκμηριώθηκε στον ελλαδικό χώρο από την Παλαιολιθική και συνεχίστηκε και στη Μεσολιθική εποχή.

Στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο (5200-4500 π.Χ.) αποκαλύφθηκαν ταφές σε διάφορες θέσεις. Αναγνωρίστηκαν ταφές παιδιών σε σπήλαιο στην Εύβοια και στη Φθιώτιδα. Στην τελευταία βρέθηκε ταφή παιδιού σε λάκκο, κάτω από το δάπεδο οικίας.²

Στην Τελική Νεολιθική περίοδο (4500-3200 π.Χ.) έχουμε μια αύξηση οικισμών, αλλά και νεκροταφείων στη νότια Ελλάδα. Σε σπήλαιο της Λακωνίας βρέθηκαν και καύσεις παιδιών που τοποθετούνταν σε κόγχες του σπηλαίου μαζί με όστρακα αγγείων³³. Σ' αυτή την περίοδο παρατηρούνται και πολλαπλές ταφές μέσα σε σπήλαια, δηλαδή παιδιά και βρέφη να βρίσκονται μαζί με τους ενήλικες και με ελάχιστες προσφορές. Ανεξαρτήτως ηλικίας, όλοι οι νεκροί τοποθετούνταν πάνω σε στρώμα από βότσαλα. Παρατηρούνται επίσης οι δευτερογενείς ταφές, δηλαδή η μεταφορά των μακρών οστών και του κρανίου από το σπήλαιο σε άλλο χώρο.

Βλέπουμε δηλαδή ότι τα σπήλαια, ως χώροι ταφής, ξεκινούν στον ελλαδικό χώρο από την Παλαιολιθική περίοδο και συνεχίζουν να έχουν την ίδια χρήση κατά τη διάρκεια της Μεσολιθικής και της Νεολιθικής περιόδου. Αντίθετα τα νεκροταφεία σε ανοικτές θέσεις εμφανίζονται από τη Μεσολιθική περίοδο. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνεχίζουν αμετάβλητα και στη Νεολιθική περίοδο με λίγες ακόμα

προσθήκες. Σε αυτή την εποχή μπορούν να διακριθούν δύο βασικές τάσεις: η πρώτη είναι η συνέχεια συνύπαρξης νεκρών και ζωντανών στον ίδιο χώρο και η δεύτερη ο διαχωρισμός τους. Στις δευτερογενείς ταφές παρατηρείται και άλλο ένα ξεχωριστό έθιμο, αυτό της έμφασης που δίνεται στα κρανία. Φαίνεται πως σε αυτά προσδίδεται μια ιδιαίτερη συμβολική σημασία, αφού συγκεντρώνονται ξεχωριστά και τοποθετούνται όρθια. Πιθανόν, είναι μια μορφή προγονολατρείας, που απορρέει μέσα από τη διαδικασία της δευτερογενούς ταφής.

Γενικά καθ' όλη τη διάρκεια της Μεσολιθικής και Νεολιθικής περιόδου η διαστρωμάτωση της τοπικής κοινωνικής ομάδας δεν αντανakλάται στα ταφικά έθιμα.² Διαφοροποιήσεις γίνονται αντιληπτές σε κάποιες θέσεις με βάση το φύλο, όπου μόνο οι γυναικείες ταφές έχουν προσφορές, την ηλικιακή ομάδα, όπου καύσεις πραγματοποιούνται μόνο για τις παιδικές ταφές, ή την κοινωνική θέση (status) εντός της ομάδας¹⁶. Ειδικά η συχνότητα και η φροντίδα για τις ταφές παιδιών και βρεφών είναι εμφανής καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου στις περισσότερες θέσεις που έχουν αρκετά μεγάλο αριθμό σωζόμενων ταφών. Σε μερικές περιπτώσεις τα οστά των ενηλίκων συνοδεύουν αυτά των παιδικών ταφών. Οι καύσεις εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο από τη Μεσολιθική περίοδο και συνεχίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής. Τις βρίσκουμε στη Θεσσαλία και στη νότια Ελλάδα εντός και εκτός σπηλαίων σε διάφορα νεκροταφεία, άλλοτε ως αποκλειστική ταφική πρακτική και άλλοτε σε συνδυασμό με ενταφιασμούς ή και δευτερογενείς ταφές. Φαίνεται πως η ταφική παράδοση στη Μεσολιθική και τη Νεολιθική περίοδο στην Ελλάδα είναι πολυποικίλη και ανομοιομορφη, ως προς τα έθιμα και τις πρακτικές της. Περίπλοκα τελετουργικά δεν υπάρχουν. Τα περισσότερα από αυτά τα στοιχεία αποκαλύπτουν μια αυξανόμενη κοινωνικο-οικονομική πολυπλοκότητα. Αποτελούν όμως εξέλιξη πρωιμότερων παραδόσεων, που έχουν διαμορφωθεί ήδη από τη Μεσολιθική εποχή. Η συνύπαρξη διαφορετικών δοξασιών και εθίμων καταδεικνύει μία ποικιλία πεποιθήσεων με έντονο τοπικό χαρακτήρα. Αυτό αντανakλά μια κατακερματισμένη κοινωνική οργάνωση σε όλο τον ελλαδικό χώρο καθ' όλη τη Μεσολιθική και Νεολιθική εποχή.¹⁶

Γεωμετρική εποχή: Κατά την πρόιμη Γεωμετρική περίοδο³ (11^{ος}-10^{ος} π.Χ. αιών.) ο ενταφιασμός αποτελούσε την κύρια ταφική ταφής των παιδιών και των εφήβων, που θάβονταν σε μικρότερους τάφους απλούστερης κατασκευής, σε αντίθεση με τους ενήλικες, όπου η καύση ήταν συνηθισμένη. Μικρογραφίες αντικειμένων αποτελούσαν τα κτερίσματα στους τάφους των παιδιών.¹⁵ Κατά τη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου (9^{ος} -8^{ος} αιώνας) η κύρια πρακτική ταφής, που αφορά όλες τις ηλικίες, είναι η καύση. Η πρακτική του ενταφιασμού διατηρείται κυρίως στην Αθήνα.

Ταφικά έθιμα και δοξασίες για το θάνατο του παιδιού και του εφήβου κατά την ιστορική περίοδο

Ομηρικά χρόνια. Στα Ομηρικά έπη και συγκεκριμένα στην Ιλιάδα, η δράση των ηρώων ανήκει στο φως της ημέρας και στον ήλιο.²⁴ Έτσι όταν κάποιος σκοτώνεται, η ψυχή του παίρνει το δρόμο για το σκοτεινό, αραχιασμένο Άδη, θρηνώντας που άφηγε για πάντα τα νιάτα και την παληκαριά. Το σκοτάδι και η ασχήμια είναι στοιχεία αρνητικά που προβάλλουν για να υπογραμμίσουν την αξία της ζωής²⁴. Στα Ομηρικά κείμενα, ανάμεσα στα ταφικά έθιμα περιλαμβάνεται και ο θρήνος, μια πανάρχαια συνήθεια. Έτσι γύρω από το νεκρό σώμα του Έκτορα συγκεντρώνονται οι πιο κοντινές του γυναίκες, δηλαδή η σύζυγός του Ανδρομάχη, η μητέρα του Εκάβη, ο πατέρας του και όλοι θρηνούν μαζί με τους πολίτες που βρίσκονταν γύρω. «Και η μάνα του τραβούσε τα μαλλιά της· πέταξε μακριά από πάνω της το λαμπερό κεφαλοπάνι, και ξεφώνισε θρηνώντας πολύ δυνατά, σαν είδε το παιδί της. Βόγγησε σπαρακτικά και ο αγαπημένος του πατέρας, και όλο τον κόσμο γύρω τον είχαν πιάσει θρήνοι και βογγητά μέσα στην πόλη. Κι' έμοιαζε απαράλλακτα σαν να είχε ολόκληρο το Ίλιο, που ήταν στου βουνού το φρύδι, πιάσει φωτιά από πάνω ως κάτω».¹³ Ο θρήνος εξακολουθεί μέχρι τις μέρες μας. Αυτή η διαχρονικότητα του πόνου και ο τρόπος αντίδρασης των γονέων που θρηνούν τα παιδιά τους φαίνεται σε ένα χαρακτηριστικό εδώλιο από την Κνωσό του 700 π. Χ. Χαρακτηριστικά: «οι παλάμες είναι σφιγμένες σε γροθιές και χτυπούν το στήθος, μια εικόνα που πολλές φορές και σήμερα βλέπουμε σε ανθρώπους που οδύρονται.

Κλασική περίοδος (800 π.Χ.-323 π.Χ.): Οι ταφικές πρακτικές της ταφής και της καύσης, στον ελλαδικό χώρο, στην πορεία των αιώνων, συνυπάρχουν. Μετά το 478 π. Χ. οι ενταφιασμοί υπερτερούν των

καύσεων. Η ταφή, είτε καύση ή ενταφιασμός στην εποχή των αρχαίων Ελλήνων, επιβάλλεται από θρησκευτική ανάγκη και όχι μόνο για λόγους υγιεινής. Αρκεί απλώς ένα ράντισμα του νεκρού με χρώμα, ώστε να εξευμενισθεί και να μη γίνει ον που επιτίθεται και τιμωρεί. Αυτό το καθήκον εκτελεί η Αντιγόνη στο νεκρό σώμα του αδερφού της Πολυνείκη και αγηγά τη θανατική ποινή που της επιβάλλει ο Κρέων. Τους ανύπαντρους νέους, όταν τους ετοιμάζαν μετά το θάνατό τους, τους έντυναν με γαμήλια ενδύματα. Ο πιο απλός τύπος τάφου ήταν ο λακοειδής, δηλαδή λάκκος σκαμμένος στο έδαφος που σκεπαζόταν με πλάκες. Τα κτερίσματα τα τοποθετούσαν είτε μέσα στον τάφο ή στον περιβάλλοντα χώρο. Τα παιδιά συνόδευαν συνήθως οινοχόες και θήλαστρα, αλλά και παιγνίδια.

Η καύση των παιδιών συναντάται στην κλασική Αθήνα, αλλά γενικά δεν ήταν αποδεκτή. Τα βρέφη τα έθαβαν μέσα σε μεγάλα πυθάρια, τα οποία συμβόλιζαν τη μήτρα της μητέρας τους. Πολλαπλές ταφές δεν παρατηρούνται συχνά, εκτός από ειδικές περιπτώσεις, όπως κατά τη διάρκεια του λοιμού κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, που περιγράφει ο Θουκυδίδης, όπου βρέθηκαν παιδιά, έφηβοι και ενήλικες σε ομαδικούς τάφους. «Και αυτά τα έθιμα, προς τα οποία συνεμορφούντο κατά το παρελθόν δια τας ταφάς, παρεβιάσθησαν όλα και έθαπτον όπως ημπορούσε ο καθένας».¹⁴ Στην Κλασική Περίοδο τα νεκροταφεία βρίσκονται εκτός των ορίων οικισμού. Τα παιδιά ενταφιάζονταν σε λουτήρες ορθογώνιου ή οβάλ σχήματος, επειδή ήταν πιο εύκολοι και πιο οικονομικοί στην κατασκευή τους. Μερικές φορές τους διακοσμούσαν εσωτερικά και εξωτερικά και τους τοποθετούσαν τον ένα επάνω στον άλλο. Για τα παιδιά χρησιμοποιούσαν σαρκοφάγους από πέτρα, σε αντίθεση με τους ενήλικες που οι σαρκοφάγοι ήταν από μάρμαρο ή ασβεστόλιθο. Οι παιδικές ταφές αποκαλύπτονται σε χώρους που αφορούσαν μόνο ανήλικες, δηλαδή είτε μέσα σε αγγεία, είτε σε λάκκους καλυμμένους με κεραμίδες, είτε σε κυκλικούς πήλινους αγωγούς, παρόμοιους με τους αγωγούς νερού. Σχετικά με τα κτερίσματα σε παιδικούς τάφους βρίσκουμε συνήθως οινοχόες και θήλαστρα, ή αγαπημένα τους αντικείμενα, όπως παιγνίδια.¹² Οι οινοχόες συνήθως διακοσμούσαν με σκηνές σχετικές με το Διόνυσο, που θεωρούνταν προστάτης των παιδιών, ή με τη ζωή των παιδιών.¹⁸ Παρατηρούνταν επίσης και εγχυτρισμός (εν+χύτρα=τοποθετώ σε αγγείο) των νεογέννητων βρεφών στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Εγχυτρισμός ονομαζόταν η ταφή νεογέννητων βρεφών σε μεταχειρισμένους αμφορείς οίνου. Τις ταφές αυτές συνόδευαν ως κτερίσματα μικρά αγγεία σε σχήμα ζώων και παιχνίδια.²⁷

Επιτύμβιες στήλες στην Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο. Την Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο δημιουργούνται εντυπωσιακά επιτάφια μνημεία, γνωστά ως "επιτύμβιες στήλες," που φέρνουν ανάγλυφες τις μορφές των νεκρών και των συγγενικών τους προσώπων. Οι στήλες αυτές συνήθως είναι ναόσχημες και ο νεκρός παριστάνεται είτε σε κάποια ασχολία της καθημερινής ζωής, είτε ανάμεσα στα αγαπημένα του πρόσωπα.

Κεραμεικός: Στον Κεραμεικό βρισκόταν κατά την αρχαιότητα το δημόσιο νεκροταφείο της Αθήνας. Από τις παιδικές επιτύμβιες στήλες, που βρέθηκαν εκεί, η πιο γνωστή είναι η αττική επιτύμβια στήλη της Ηγησούς, η οποία ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, κόρη του Πρόξενου και ο θάνατος τη βρήκε σε μικρή ηλικία, περί το 410 π.Χ. Η Ηγησώ εικονίζεται να κάθεται και να κοιτάει για τελευταία φορά τα κοσμήματα της. Μπροστά της κάθεται μια δούλη που κρατά μια κοσμηματοθήκη και φαίνεται στενοχωρημένη για τον επικείμενο θάνατο της κοπέλας. Η Ηγησώ έχει πάρει ένα από τα κοσμήματα της και το κοιτά νοσταλγικά. Γλύπτης του έργου ίσως ήταν ο Καλλίμαχος. Η Ηγησώ αποπνέει μια συγκρατημένη θλίψη και γαλήνη παρά τον θάνατο που την περιμένει. Ο Κωστής Παλαμάς την εξύμνησε στο ποίημά του 'Ηγησώ': «Εμέ με κράζουν Ηγησώ διαβάτη... Παρθένα μυρτοστόλιστη κι απ' όνειρα γεμάτη με παίρνει από τη γην αυτή, με φέρνει σ' άλλο κόσμο... Δε μ' έριξε στα Τάρταρα, δε μ' άφησε στον Άδη. Μακαρισμένη, αθάνατη μ' ανάστησε για πάντα στα Μαρμαρένια Ηλύσια της Τέχνης...»¹⁹

Επίσης άλλη επιτύμβια στήλη, έργο του Σκόπα, περί το 340 π. Χ. εικονίζει έναν αθλητή που στηρίζεται σε έναν πεσό και στο δεξί του πόδι. Ο πατέρας του νεκρού νέου παρευρίσκεται θλιμμένος και σκεπτικός, ενώ στηρίζεται στο μακρύ μπαστούνι του. Δεξιά και αριστερά του νεκρού ο μικρός δούλος του κοιμάται, και ο σκύλος του και αυτός θλιμμένος σκύβει το κεφάλι στη γη.

Επιτύμβια στήλη που βρέθηκε στη Βάρη Αττικής, δείχνει μια κόρη όρθια προς τα δεξιά, η οποία προτείνει με το αριστερό της χέρι πουλάκι σε μικρό γυμνό αγόρι, που ανασηκώνεται από το έδαφος για να το πιάσει. Όπως αναφέρει το χαραγμένο στο επιστύλιο επίγραμμα, το μνημείο είχαν στήσει οι γονείς των δύο αδελφών, της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους, γύρω στα 420 π.Χ.³⁹

Το σχήμα ναΐσκου με αέτωμα μαρμάρινο επιτύμβιο ανάγλυφο παριστάνει την νεκρή Αμφαρέτη καθιστή να κρατάει ένα πτηνό στο δεξί της χέρι που προορίζεται για το εγγονάκι της, που το κρατά με το αριστερό χέρι στα γόνατά της. Η θλίψη στο πρόσωπο της Αμφαρέτης είναι εμφανής. Το συγκινητικό θρηνητικό επίγραμμα μας πληροφορεί για τη μεταξύ τους σχέση και για τον ταυτόχρονο θάνατό τους. «**ΤΕΚΝΟΝ ΕΜΗΣ ΘΥΓΑΤΡΟΣ ΤΟΔ' ΕΧΩ ΦΙΛΟΝ, ΟΜΠΕΡ ΟΤ' ΑΥΓΑΣ ΟΜΜΑΣΙΝ ΗΕΛΙΟ ΖΩΝΤΕΣ ΕΔΕΡΚΟΜΕΘΑ, ΕΧΟΝ ΕΜΟΙΣ ΓΟΝΑΣΙΝ ΚΑΙ ΝΥΝ ΦΘΙΝΟΜΕΝΟΝ ΦΘΙΜΕΝΗ ΧΩ**», δηλ. «το παιδί της κόρης μου έχω εδώ δε, που στα γόνατά μου κράταγα όταν ζωντανοί βλέπαμε το φως του ήλιου και τώρα νεκρό το κρατώ εγώ η νεκρή». Χρονολογείται γύρω στα 430-420 π.Χ.¹⁹

Άλλη επίσης ονομαστή επιτύμβια στήλη είναι αυτή του μικρού κοριτσιού.¹⁷

Απεικονίσεις παιδιών και εφήβων έχουμε και στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα¹⁷.

Η πιο διάσημη επιτύμβια στήλη του Κεραμεικού είναι η στήλη του Δεξίλεω. Ο Δεξίλεως σε ηλικία 19 ετών σκοτώθηκε το 394 π.Χ. σε μια μάχη κοντά στην Κόρινθο μαζί με άλλους τέσσερις ιππείς. Οι γονείς του έστησαν ένα επιτύμβιο ανάγλυφο με την εικόνα του σε ένα κενοτάφιο στο νεκροταφείο του Κεραμεικού. Ο Δεξίλεως εικονίζεται να ιππεύει το ανασηκωμένο στα πίσω πόδια άλογό του και να σκοτώνει με το δόρυ του έναν γυμνό αντίπαλο, που έχει καταρρεύσει στο έδαφος δίπλα στην ασπίδα του και προσπαθεί να αμυνθεί με το ξίφος του. Η παράσταση δεν αποτυπώνει μια πραγματική σκηνή μάχης, αλλά εξιδανικεύει το νεκρό, προβάλλοντάς τον ως νικητή.¹⁷

Μία άλλη επιτύμβια στήλη είναι αυτή της κόρης με τους γονείς της. Η κόρη εμφανίζεται καθήμενη σε σκίμποδα να αποχαιρετά τη μητέρα της με την τυπική χειρονομία της δεξιώσεως. Στο βάθος στέκεται ο πατέρας βαρύθυμος.¹ Χρονολογείται στο 2^ο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Κέρκυρα: Από τις επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν στην Κέρκυρα και σηματοδοτούν τον τάφο, μερικές φέρουν επιγραφή που διαιωνίζει την ταυτότητα του νεκρού. Δεν υπάρχει δυνατότητα να μάθουμε τίποτα περισσότερο γι' αυτούς. Απλά από την πλούσια ή φτωχή διακόσμηση του επιτύμβιου μνημείου μπορούμε μόνο να υποθέσουμε την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, το όνομα του νεκρού συχνά είναι μόνο του. Συνήθως το όνομα συνοδεύεται από το *χαίρε* και είναι είτε στην κλιτική πτώση, είτε σπανιότερα στην ονομαστική. Πολλές φορές όμως αναφέρεται και το όνομα του πατέρα στη γενική πτώση. Στα προχωρημένα ελληνιστικά χρόνια αναφέρεται μόνο το όνομα με ένα *χαίρε*, μερικές φορές ανορθόγραφο, ή και με την ηλικία, εάν πρόκειται για παιδί. Πολλές φορές μέσα στον ίδιο τάφο και κάτω από το ίδιο επιτύμβιο μνημείο είναι θαμμένα άτομα της ίδιας οικογένειας, δηλαδή τα παιδιά, οι γονείς ή άτομα που είχαν άλλες οικογενειακές σχέσεις μαζί τους, π.χ. *Φιλίστα Αριστομέδοντος, Ηράκλεια Αριστομέδοντος Κορκυραία*.²⁶ Επίσης σε βάσεις μικρών ή μεγάλων αγαλμάτων βρέθηκαν στην Κέρκυρα χαραγμένα τα ονόματα νεκρών νέων παιδιών, που είχαν αφιερώσει σε διάφορα ιερά λατρείας, π.χ. η Μέντις, η κόρη του Αριστέα, που είχε αφιερώσει κάποιο αγαλματίδιο στη θεά Αρτέμιδα: *Μέντις Αριστέα, Αρτάμιτι* (3^{ος} π. Χ. αιώνας, βρέθηκε στο ιερό της Αρτέμιδας).²⁶ Στον ίδιο τύπο έχουμε μία άλλη επιγραφή από το 126 π. Χ. που γράφει: *οι εφηβεύσαντες ... Θεόφιλος Θεοφίλου Κορκυραίος* (Το ίδιο όνομα πατέρας και γιός, σπάνιος τύπος). Πρόκειται για ένα έφηβο που συμμετείχε μαζί με άλλους σε ανάθεση αφιερώματος στους θεούς Απόλλωνα, Ερμή και Ηρακλή στη Δήλο²⁶. Επίσης από κάποιες άλλες αναθηματικές πλάκες βλέπουμε ότι μερικοί γονείς αφιέρωναν τα παιδιά τους στους θεούς, π.χ. *Τιμαρέτα τον υιόν Τιμόνα Θεκλέος τοις θεοίς* (3^{ος} -2^{ος} π. Χ. αιώνας). Εδώ φαίνεται ότι ο Τιμόνας αφιερώνεται από τους γονείς του Θεκλή και Τιμαρέτα στους θεούς.⁵

Μέσα από τις επιτύμβιες επιγραφές πληροφορούμαστε επίσης ότι παιδιά και έφηβοι της Κέρκυρας συμμετείχαν στους Ολυμπιακούς αγώνες, όπως π.χ. ο *Θερσίλοχος* που υπήρξε νικητής στο αγώνισμα της πυγμής παίδων της 108^{ης} Ολυμπιάδας): *Θερσίλοχος Κερκυραίος, πυγμή παίδων. Θερσίλοχον δε λαβόντα εν παισὶ στέφανον, Πολύκλειτος ἐποίησε σφας, ο Αργείος* (372 π.Χ.)²⁶

Ρωμαϊκή περίοδος (146 π.Χ.-330 μ.Χ.): Κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής περιόδου τα βρέφη κάτω από 40 ημερών ενταφιάζονταν πριν τη δύση του ηλίου, σε αντίθεση με τους ενήλικες που η ταφή γινόταν κατά τη διάρκεια της νύκτας. Στην Ελλάδα φαίνεται ότι εφαρμοζόταν κυρίως ο απλός ενταφιασμός,

⁵ Αναθηματικό ενεπίγραφο βάζο χάλκινου αγάλματος που βρέθηκε κοντά στη Μονή Κασσωπίτρας στην Κέρκυρα, (Κάντα-Κίτσου, 2002), σ. 161

υπήρχε όμως και η καύση των νεκρών²⁸. Την εποχή αυτή υπήρχε μια ειδική κατηγορία νεκροταφείων, οι κατακόμβες, δηλαδή υπόγεια νεκροταφεία, με μακρείς διαδρόμους, σκαμμένα σε υφαιστειακό πέτρωμα, όπου τα παιδιά και οι έφηβοι θάβονταν σε οικογενειακούς τάφους.²⁰ Παράδειγμα οικογενειακών τάφων έχουμε από τις ανασκαφές της Έδεσσας, από τον 3^ο μ. Χ. αιώνα, όπου υπάρχει η κάτωθι επιτύμβια επιγραφή: *Λύκος και Ηράκλεια Νεικόπολις της θυγατρός και Ευτρόπω τω υιό και Μυρτάλης της θυγατρός και Ατρατεινού του πατρός και Μυρτάλης της μητρός και Δωρήτου του γαμβρού, μνήμης χάριν. Έθαναν οι εξ ημέραις. Νεικόπολι χαίρε χαίρε και συ τις ποτ'εί ω παροδείτα.*⁴⁰ Επίσης μια άλλη επιγραφή κατά την ίδια εποχή βρέθηκε στις ανασκαφές της Αλμωπίας, η οποία αναφέρεται σε ένα νεαρό ήρωα. *Νεικόλαον Διονυσίου τον και Λούκιον, Σωσιβίου ο και Μάρκος και Κλαυδία Δόξα οι γονείς ήρωα και εαυτούς ζώτας δι επιμελητού Κοϊντου του Νεικονός Εδεσσαίου του συγγενούς.*⁴⁰

Παιδικές ταφές όμως παρατηρήθηκαν μέσα στο δάπεδο Ρωμαϊκής οικίας, που βρέθηκε σε ανασκαφές στη Δημητριάδα, ενώ από ανασκαφές σε περιοχή του Αλμυρού του Βόλου (στη θέση Βουλοκαλύβα), βρέθηκε ως σπάνια μορφής ταφή και ο εκχυτραχυσμός των βρεφών, δηλαδή ταφή των βρεφών μέσα σε αγγεία.²²

Αρχαιολογικά ευρήματα από πρόσφατη ανασκαφή στην περιοχή της Μαντινείας, που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, αποκάλυψαν τον τάφο ενός μικρού παιδιού με χαραγμένη εξωτερικά μια λεοντοκεφαλή και μια μαρμάρινη στήλη, με την επιγραφή «ΧΑΙΡΕ». Στο κεφάλι του παιδιού είχαν τοποθετηθεί κτερίσματα, φύλλα χρυσού, στο λαιμό έφερε χρυσό περιδέριο και στο χέρι φορούσε δαχτυλίδι χρυσό με μια εξαιρετική παράσταση Ιπέα, ενώ γύρω από το νεκρό παιδί είχαν αποθέσει και βρέθηκαν όμορφα πήλινα και χάλκινα αγγεία, μια ξύστρα που χρησιμοποιούσαν αθλητές κι ένα ειδώλιο βατράχου, που εκτιμούν ότι θα πρέπει να ήταν το αγαπημένο παιχνίδι του νεκρού παιδιού²⁹.

Σε επιτύμβια μνημεία στην Κέρκυρα, μέχρι και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια αναφέρεται μόνο το όνομα του νεκρού με το *χαίρε* και σπάνια η ηλικία του νεκρού, συνήθως όταν αυτός είναι παιδί, π. χ. *Θεαίτητος, ετών γ' χαιρε.*²⁶ Επίσης από επιτύμβιες στήλες της εποχής πληροφορούμαστε ότι η Κέρκυρα εκτός από τους Ολυμπιακούς αγώνες συμμετείχε με αθλητές και στα Παναθήναια με ένα σπλίτη και στα Ίσθμια με ένα δεύτερο νικητή, όπως φαίνεται από την παρακάτω επιτύμβια στήλη: *...παίδας πυθικούς δόλιχον άνδρας... δεύτερος Στράτων Αριστοκράτους Κορκυραίος...*²⁶ (168 π.Χ. Δεύτερος νικητής στο αγώνισμα του δολίχου των ανδρών στα Ίσθμια).

Βυζαντινή περίοδος: Στο μεταχριστιανικό κόσμο, ο θάνατος και η ταφή του Χριστού, η ίδρυση της Εκκλησίας, οι τάφοι των μαρτύρων του χριστιανισμού και η πίστη στην ανάσταση των νεκρών αναδιαμόρφωσαν το εθιμοτυπικό και τις ταφές από τους χρόνους του Βυζαντίου μέχρι και τα νεότερα χρόνια.²⁰ Τα νεκρά παιδιά και εφήβους, όπως και τους ενήλικες, θρηνούσαν με τα μοιρολόγια, άσματα εγκωμιαστικά και πένθιμα, το περιεχόμενο των οποίων για τα βυζαντινά χρόνια λαμβάνουμε από μεταφορές τους μέσα σε βυζαντινά μυθιστορήματα. Οι στίχοιμίλαγαν για τη χαμένη νεότητα των νεαρών νεκρών. Υπήρχαν μάλιστα και επαγγελματίες μοιρολογίστρες που καλούνταν για το θρήνο.²⁰ Τη θρησκευτική τέλεση της κηδείας, αλλά όχι την ταφή, αρνούταν η εκκλησία στα αβάπτιστα αποθανόντα παιδιά. Τα παιδιά, όπως και τους ενήλικες, τα έθαβαν σε κτιστούς τάφους, είτε τα τοποθετούσαν σε σαρκοφάγους, αλλά με το κεφάλι στην ανατολή. Η θέση της κεφαλής του νεκρού προς ανατολάς, που συνηθίζεται στο χριστιανικό κόσμο και στην προσευχή ήταν άγνωστη στα αρχαία χρόνια και πιστεύεται ότι κληρονομήθηκε από τους Ινδούς στα ελληνιστικά χρόνια.²⁰ Από τα βυζαντινά χρόνια, άρχισαν να θάβουν την ημέρα τους νεκρούς τους, αφού οι Πατέρες της εκκλησίας πολέμησαν την αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων και των Ιουδαίων, που θεωρούσαν τους νεκρούς πηγή μόλυνσης και γι' αυτό τους έθαβαν νύχτα.²⁰ Κατά το τέλος του 5ου και αρχές του 6ου αιώνα μ.Χ. η νεκρώσιμος ακολουθία εμπλουτίστηκε με διαφορετικά τροπάρια και κανόνες, ενώ διαμορφώθηκαν διαφορετικές νεκρώσιμες ακολουθίες για τις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και για τα νήπια.²⁰

Σε περιπτώσεις επιδημιών τα παιδιά θάβονταν σε ομαδικούς τάφους, πολλές φορές μαζί με ενήλικες. Από αρχαιολογικά ευρήματα σε Βυζαντινό ναό στην περιοχή των Τεμπών (πιθανόν του 9^{ου} ή 10^{ου} αιώνα), βρέθηκαν τάφοι με πολλαπλές ταφές και συχνή παρουσία μικρών παιδιών (σχεδόν στις μισές ταφές), στοιχείο που μπορεί να αποδοθεί σε επιδημία ή άλλη καταστροφή. Ελάχιστοι από αυτούς περιείχαν

κτηρίσματα. Σε δύο παιδικούς τάφους βρέθηκαν γυάλινα βραχιόλια και χάλκινα δαχτυλίδια τα οποία χρονολογούνται στον 10-12^ο αιώνα.³⁸

Σύγχρονη περίοδος: Στην Ελλάδα για τους χριστιανούς ορθόδοξους, υιοθετείται η πρακτική του απλού ενταφιασμού για όλες τις ηλικίες. Στα Σπάτα, όταν ο θάνατος αφορούσε παιδιά ή εφήβους τους έντυναν γαμπρούς ή νύφες, ανάλογα με το φύλο και μαζί με το στάρι προσέφεραν και κουφέτα και μπουμπονιέρες. Η μάνα του παιδιού ή του εφήβου δεν έβγαζε ποτέ τα μαύρα και οι κοντινοί συγγενείς πενθούσαν μέχρι και τρία χρόνια.³⁵ Αυτά τα έθιμα υπάρχουν και σήμερα σε πολλά μέρη της Ελλάδος.

Αποτελέσματα

Οι ιδιαιτερότητες των ταφικών εθίμων κάθε περιοχής, οι διαφορετικές εκάστοτε δοξασίες σχετικά με το φόβο του θανάτου, αποτελούν τα πιο σημαντικά και σταθερά στοιχεία για τη γνώση της ιστορίας των λαών και γενικότερα την οργάνωση της κοινωνίας. Για πολλούς αποτελούν σταθερά εθνογραφικά χαρακτηριστικά, το σύνολο όμως όλων αυτών εμπεριέχει την έννοια του θανάτου ως φιλοσοφία και ως πολιτισμικό στοιχείο μέσα στο χρόνο. Τα ανωτέρω στοιχεία διαφέρουν πολλές φορές στην περίπτωση των παιδιών και των εφήβων, εφ' όσον ο θάνατος αυτών των ηλικιών είναι μη αναμενόμενος φυσιολογικά. Αναφορές γίνονται στους αρχαίους πολιτισμούς μέχρι τις μέρες μας.

Οι ταφικές παραδόσεις σε κάποιες περιοχές ή περιόδους είναι οι πιο έγκυρες πηγές για την εξαγωγή συμπερασμάτων για την κοινωνία, το χαρακτήρα της οικονομίας, την πολιτική δομή, τα τοπικά ήθη και έθιμα, καθώς και κάποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις.¹⁶

Συμπέρασμα

Τα ταφικά έθιμα αποτελούν μία τελετουργική διαδικασία που αποτελείται από αλληλουχία δράσεων διαφορετική, ανάλογα με τις ηλικίες, τον τόπο και τον χρόνο, τις διαφορετικές θρησκείες. Τα διαφορετικά ταφικά έθιμα που αφορούν παιδιά και εφήβους και οι σχετικές δοξασίες μας πληροφορούν ότι η έννοια του θανάτου διαφοροποιείται σ' αυτές τις ηλικιακές ομάδες σε σχέση με τους ενήλικες στους διαφορετικούς πληθυσμούς μέσα στο χρόνο. Η έννοια του θανάτου, ασυμβίβαστη με τα νιάτα, φορτίζει με διαφορετικό συναισθηματικό φορτίο τις κοινωνίες, δημιουργεί δικές της φιλοσοφικές και υπαρξιακές αναζητήσεις, διαφορετικούς συμβολισμούς, που ενσωματώνονται στις κοινωνίες από τα βάθη των αιώνων και συνεχίζουν την πορεία τους μέσα στο χρόνο. Γενικά ο λαός ως προς τα ταφικά έθιμα φαίνεται συντηρητικός, αντιμετωπίζει το θάνατο και την ταφή των προγόνων του με προσήλωση και εμμονή στις παραδόσεις, τις δοξασίες και τις συνήθειες, που αυτοί του κληροδότησαν. Έτσι, πολλά σημερινά έθιμα ανάγονται στην αρχαιότητα, στα Ομηρικά χρόνια. Όμως, δεν είναι λίγες οι αλλαγές που συντελέστηκαν στο μεταχριστιανικό κόσμο. Ο θάνατος και η ταφή του Χριστού, η πίστη στην ανάσταση των νεκρών αναδιαμόρφωσαν το εθιμοτυπικό και τις ταφές από τους χρόνους του Βυζαντίου μέχρι και τα νεότερα χρόνια.

Συγκρουόμενα συμφέροντα

Δεν υπάρχουν.

Βιβλιογραφία

1. Cavanagh William, Mee Christopher. (1998). A Private Place: Death in Prehistoric Greece, *Studies in Mediterranean Archaeology*, 125 (1), 5
2. Fowler Keith D.(2004). Neolithic Mortuary Practices in Greece. Οξφόρδη, [BAR International Series 1314]. σ. 66, 101
3. Goldstream J. N. (2003). Geometric Greece, 900-700 B.C. Rutledge
4. <http://lykevag.att.sch.gr/Activities/Programmata/Programmata0708/Kerameikos08.pdf>.

5. Morris, I. (2015). Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα (Κάτια Μανδέλη Μτφρ.), Κρήτη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
6. Perlès Catherine (2001). *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge, σ. 277, 279
7. *Thesaurus Linguae Graecae*. *Apologia Socratis*: Stephanus page 29 section a line 6-8, section b line 1. Εκδόσεις Musaios (2002).
8. *Thesaurus Linguae Graecae*. *Ctatylyus*: Stephanus page 403, section a line 6-8, section α line 3. Εκδόσεις Musaios (2002).
9. *Thesaurus Linguae Graecae*. *Meno*: Stephanus page 81 section β line 4. Εκδόσεις Musaios (2002).
10. *Thesaurus Linguae Graecae*. *Phaedo*: Stephanus page 68 section c line 3 Εκδόσεις Musaios (2002).
11. *Thesaurus Linguae Graecae*. *Timaeus*: Stephanus page 81 section e line 1-4. Εκδόσεις Musaios (2002).
12. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελ. (1982). *Μητρώον Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών*. Αθήναι.
13. Βιβλιοθήκη αρχαίων ελλήνων πεζογράφων και ποιητών, Ομήρου *Ιλιάς* X, στίχοι 405-412, σ. 817, εκδόσεις Ι. και Π. Ζαχαρόπουλος.
14. Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών. Θουκυδίδης. *Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου*. Εισαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις, Παύλου Γ. Ξιφάρα. σ.331 Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος Ι. Αθήνα.
15. Βιζυηνού Ο. (2011). Ταφικά έθιμα στην Αττική και την Εύβοια, 1200-700 π.Χ.: τα κτερίσματα ως τεκμήριο διάκρισης του φύλου και της ηλικίας των νεκρών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
16. Γεωργιάδης Μερκούριος. (2012). Η μεσολιθική και νεολιθική παράδοση στη νότιο Ελλάδα. Ανακτήθηκε 3/3/2017, από <https://www.archaiologia.gr/blog/2012/09/17/η-μεσολιθική-και-νεολιθική-ταφική-παρ/>.
17. Γιαννακός Κώστας. Κεραμεικός. Ανακτήθηκε 3/2/2017, από <http://kostasgiannakos.blogspot.gr>.
18. Ερυθρόμορφη οinoχόη. Ανακτήθηκε 10/4/2017, από <https://www.cycladic.gr/exhibit/ng0751-erithromorfi-inochoi>.
19. Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης. Πειραματικό Λύκειο. (2008). Ο Κεραμεικός. Νέα Σμύρνη. Ανακτήθηκε 3/5/2017, από <https://www.scribd.com/document/53300664/Kerameikos08>.
20. Η Ηλεκτρονική ιστορία της Ελλάδος. (2009). Ταφικά έθιμα στην Ελλάδα από την αρχαιότητα ως σήμερα. Ανακτήθηκε 5/4/2017, από <http://www.e-istoria.com/164.html>.
21. Θεοδωρόπουλος Τάσος (2017). Ο θάνατος δεν είναι το τέλος. Ανακτήθηκε 19/4/2017, από <http://www.iefimerida.gr/news>.
22. ΙΓ΄ Εφορεία προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων. Ανακτήθηκε 8/4/2017, από http://www.yppo.gr/0/anaskafes/pdfs/IC_EPKA.pdf.
23. Κακριδής Ι. Θ. (1986). *Δήμητρα και Περσεφόνη*. Στο Ι.Θ. Κακριδής (Επιμ.), *Ελληνική μυθολογία, Οι Θεοί* (σελ. 134), τόμ. 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών.
24. Κακριδής Ι. Θ.(1986). *Ιδιοτυπίες του Ελληνικού μύθου*. Στο Ι.Θ. Κακριδής (Επιμ.), *Ελληνική μυθολογία, Εισαγωγή στο μύθο*, (σελ. 34), τόμ. 1, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών.
25. Καλιακμάνης Βασίλειος Ι. (2007). Το μυστήριο του θανάτου στη λατρεία της Εκκλησίας. Άρθρο που παρουσιάστηκε στο Θ΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο με θέμα: Το μυστήριο του θανάτου στην ορθόδοξη θεολογία, 5-7 Νοεμβρίου 2007. Ανακτήθηκε 20/4/2017 από <http://www.ecclesia.gr>.
26. Κάντα-Κίτσου Κατερίνα. (2002). Ονόματα και πρόσωπα της αρχαίας Κέρκυρας. Από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι το 600 μ.Χ. περίπου. Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας. Κέρκυρα, σ.15, 18, 81, 84, 85, 150

27. Κιλαμπέρια, Β. (2016). Φιλοσοφικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές διαστάσεις του θανάτου. Ανακτήθηκε 10/12/2016 από <http://psychografimata.com/14398/filosofikes-politismikes-ke-thriskeftikes-diastasis-tou-thanatou/>.
28. Λόγιος Ερμής. (2012). Τα ταφικά έθιμα στην Ελλάδα από τα αρχαία ως τα νεότερα χρόνια. Ανακτήθηκε στις 2/5/2017, από <http://www.logiosermis.net/2012/04/>.
29. Μαμάτσου Στελίνα, Παπακώστα Ευαγγελία, (2010). Ο θρήνος από την αρχαία Ελλάδα, Ανακτήθηκε 20/4/2017, από <http://www.tovima.gr/culture/article/>.
30. Μαντζαρίδης Γ. Ι. (2004). Χριστιανική Ηθική II. Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρναρά, σ. 637
31. Μηχανή του χρόνου. (2016). Ποια ήταν η νεαρή Ηγησώ. Ανακτήθηκε 2/3/2017, από <http://www.mixanitouxronou.gr>.
32. Ορφανίδη Λάϊα. (2010). Τα ταφικά έθιμα στη Νεολιθική Ελλάδα και Ανατολία. Ανακτήθηκε 10/4/2017, από http://www.neolithic.gr/doc_01.html.
33. Παπαθανασόπουλος Γεώργιος Α. (1996). Burial customs at Diros. Στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), Neolithic Culture in Greece, (σ. 175-177), Αθήνα.
34. Παπαχατζής Ν. (1986). Θεοί του Κάτω Κόσμου. Στο Ι.Θ. Κακριδής (Επιμ.), Ελληνική μυθολογία, Οι Θεοί (σελ. 221), τόμ. 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών.
35. Πολιτιστικός σύλλογος Σπάτων. Ταφικά έθιμα. Ανακτήθηκε 10/5/2017, από <http://laografia-spata.gr/tafika-ethima/>.
36. Ρούσσος Ε. Ν. (1986). Οι απόγονοι του Ερμή. Στο Ι.Θ. Κακριδής (Επιμ.), Ελληνική μυθολογία, Οι Θεοί (σελ. 176), τόμ. 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών.
37. Ρούσσος Ε. Ν. (1986). Ύπνος και θάνατος. Στο Ι.Θ. Κακριδής (Επιμ.), Ελληνική μυθολογία, Οι Θεοί (σελ. 258, 259), τόμ. 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών.
38. Σδρόλια Σταυρούλα. (2015). Ανασκαφή ναού με περιστώο και νεκροταφείο στα Τέμπη. Στο Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδος 4. Επιστημονική συνάντηση του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 15-18 Μαρτίου 2012 (σ.420). Βόλος. Εκδόσεις ΙΔΕΑ και ΤΥΠΟΣ
39. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ψηφιακές συλλογές. (2010). Ανακτήθηκε 5/5/2017, από <http://collections.culture.gr/>.
40. Χρυσοστόμου Αναστασία. (2012). Τέσσερις νέες επιγραφές από την Έδεσσα και την Αλμωπία. Ανακτήθηκε 2/4/2017, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr>.